Я. В. ЯНУШ

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ ГУМОРУ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛІ П'ЄС І. КАРПЕНКА-КАРОГО, М. СТАРИЦЬКОГО І М. КРОПИВНИЦЬКОГО)

Одним з важливих засобів створення гумористичного ефекту в п'єсах визначних українських драматургів кінця XIX — початку XX ст. І. Карпенка-Карого, М. Старицького і М. Кропивницького є народні розмовно-побутові фразеологізми, що виступають неодмінним компонентом діалогів більшості досліджуваних п'єс названих авторів[1]. Це зумовлено тематикою аналізованих творів, у центрі яких стояли питання соціально-побутового характеру. Крім того, народно-розмовні фразеологізми, як згустки народної мудрості, мають у собі великі зображальні можливості, використовуючи які, письменники домагаються пластичного, образного змалювання і об'єктивної дійсності, і зображуваних персонажів. В. І. Ленін відзначав, що фразеологізми «з дивною влучністю виражають суть досить складних явищ»[2].

В основному для створення гумористичного ефекту використовуються розмовно знижені фразеологізми, фразеологізми-вигуки (вигуки-побажання, вигуки-лайки) тощо, тобто звороти, властиві усному розмовно-побутовому мовленню. Майстерність усіх трьох авторів у застосуванні цього вагомого мовного складника як засобу гумору полягає, з одного боку, в умінні відшукати в народній скарбниці фразеологізм відповідної семантики для характеристики того чи іншого персонажа, а з другого, — у створенні таких контекстів, таких мовних ситуацій, у яких ці звороти набувають яскраво вираженого гумористичного забарвлення.

Продовжуючи традиції І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка у застосуванні фразеологізмів як засобу комізму, українські драматурги кінця XIX — початку XX ст. у своїх комедіях дали прекрасні взірці глибоко мистецького використання різнотипної розмовно-побутової фразеології як засобу гумору, поповнивши її своїми власними зворотами, створеними за зразком народних і введеними у мовні партії комічних персонажів, доповнюючи таким чином їх мовні характеристики. В драматичному творі, де немає описової авторської мови, таке застосування фразеологічних зворотів є особливо важливим.

Влучно дібрані розмовно знижені фразеологізми, серед яких немало лайливих, що включаються лише в мовні партії негативних, в основному комічних персонажів, допомогли драматургам не тільки створити типові колоритні життєві постаті і висміяти та засудити різні людські вади (грубість, лихослів'я, сварливість, незлагідний характер тощо), а й піддати критиці такі негативні явища тогочасної дійсності, як зажерливість сільських глитаїв, їх неймовірну скнарість, грубість, пияцтво, хабарництво та обмеженість служителів державного апарату тогочасної Росії тощо, причому все це в сатирично-гумористичному плані.

Так, чимало народно-розмовних, здебільшого експресивно знижених фразеологізмів у мові Ганни («Безталанна»), Насті («Чумаки»), Калитки і Копача («Сто тисяч»), Пузиря («Хазяїн»), Мартина Борулі і Омелька («Мартин Боруля») тощо — у І. Карпенка-Карого; п'яниці Каленика, голови і Горпини («Утоплена») та Хіврі («Сорочинський ярмарок») тощо — у М. Старицького, Кукси і Дранка («Пошилися в дурні»), баби Риндички («По ревізії»), Степаниди та Панаса («Помирились») — у М. Кропивницького тощо.

Вправно дібрані фразеологізми у мові Калитки *(до душі, та не до кишені; хоч голий,*

---

[1] Для мовного аналізу використано матеріал з кращих комедій названих авторів («Сто тисяч», «Хазяїн», «Чумаки», «Мартин Боруля», «Суєта» Карпенка-Карого; «Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями», «Утоплена», «По-модньому» М. Старицького і «По ревізії», «Помирились», «Пошилися в дурні» М. Кропивницького).

[2] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 25, с 133.

так веселий; у мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові; лізти у вічі; вуха об'їсти; душу вимотувати; чортяка несе; не тикати носа; от і вчений на язика, а дурний; живцем облупити; жеруть, як з немочі тощо) дають можливість у сатирично-гумористичному плані підкреслити такі риси його характеру, як жадоба до грошей, до збагачення, неймовірну скнарість, святенництво, хижацтво, грубість, обмеженість. Напр.: [Герасим:] Ви ударяйте на гроші — *гроші всьому голова!* (К.-Карий, І, 382); [Герасим:] *Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість* (К.-Карий, І, 384); [Герасим:] *Вчений поки бога змалює, то чорта з'їсть.* Та це вже *чортзна-що* ми балакаєм... (К.-Карий, І, 382); [Герасим:] *Як грошей нема, то й розуму біг дасть* (К.-Карий, І, 402) тощо.

Виразно комічним є також образ Бонавентури Копача («Сто тисяч» Карпенка-Карого), у мові якого трапляється чимало фразеологізмів, що в гумористично-сатиричному плані створюють образ мрійника і дивака з його дрібновласницькою, хазяйською філософією. Серед таких зворотів є й авторські, у доборі яких виявилася творча індивідуальність Карпенка-Карого, його письменницький хист. Показовими з цього боку можуть бути такі вислови Копача: [Копач:] Так, так, Никодимович! Скуповуйте помаленьку, скуповуйте! Єй-богу! Чого ви? Думаєте — шуткую? Які тут шутки? *Хазяйственний мужик — велике діло!* Ворушіться, ворушіться! *Крутіть головою:* купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини ... *Пани горять, а мужики з пожару таскають.* Це не пустяк! Ви як полагаєте? Вони привикли омари там, шампанське — от *грошики й ухнули,* а там і *іменія ахнули!* А ви галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не щодня, а воно *жирок і наростає* ... (К.-Карий, І, 379); [Копач:] Вас вже не обманеш, ви всякого обманете, а це великоє дєло, коли не *тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш* ... (К.-Карий, І, 380).

Виняткової майстерності досягають усі автори у доборі експресивно знижених фразеологізмів, які служать важливим засобом створення комічних ситуацій. Прикладом такого застосування фразеологічних зворотів може бути мова Омелька і Мартина Борулі («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Хіврі («Сорочинський ярмарок» М. Старицького), Степаниди та Панаса («Помирились» М. Кропивницького) тощо.

Діалоги з участю цих персонажів належать до кращих комічних сцен у дожовтневій драматургії. Вони написані дуже майстерно, з великим знанням життя і мови народу. Особливо колоритно виписані Карпенком-Карим сцени між Омельком і Мартином Борулею. Вони вражають свіжим дотепним гумором, який особливо проступає в мові Омелька. Діалоги викликають щирий сміх і належать до кращих комедійних діалогів п'єси.

Кожен з драматургів виявив чимало винахідливості у змалюванні життєвих колоритних сцен, органічно переплітаючи у мовних партіях комічних персонажів своїх п'єс експресивно знижені народні фразеологізми з власними неологізмами, витвореними за зразком народних, стилістичний ефект яких зростає внаслідок поєднання їх із розмовно-зниженою лексикою. З великим художнім тактом і неабияким письменницьким хистом впроваджує Карпенко-Карий експресивно знижені фразеологізми у мовну партію Мартина Борулі. Ефект таких зворотів значно посилюється тим, що всі вони адресуються Омелькові, персонажеві виразно комічному, простодушному і безпосередньому у своїх міркуваннях. Напр.: [Мартин:] Що ж мені тепер з тобою робить? Га? Що? ... *Бодай ти галушки не проковтнув, щоб ти вареником подавився,* кажи, *шкуру з тебе здерти?* (І, 337); [Мартин:] Чого ж ти біг, *бодай ти луснув* (І, 347); [Мартин:] Бери, *бодай тебе за пупа взяло* ... (І, 341); [Мартин:] *А щоб ти подавився! А щоб ти утопився!* Дворянські бумаги на цигарки?! Щастя твоє, що я слабий! (І, 367).

Особливо цікавими є фразеологічні новотвори у М. Кропивницького. Вони є тим незамінним компонентом, що сприяє створенню яскравих комічних постатей, таких, як Дранко і Кукса з комедії «Пошилися в дурні»: [Дранко:] (іде, зігнувшись, з дубиною). *Щоб мені молотка не вдержати в руці, щоб мені не довелось ніколи приварити п'ятки до коси, щоб мені ніколи не загартувати кресала,* коли я знов отут не бачив Антона своїми очима. Вже з сусідовою Оришкою! (Кроп., І, 204); [Кукса:] (убік) А, *щоб тебе намацало!* (І, 188); [Кукса:] Ото у вас багато грошей наховано, через те вам і сниться

невіть-що! [Д р а н к о:] *Іскри та жуженица вам у вічі!* Які там у мене гроші? У вас он аж скрині тріщать від карбованців!.. (І, 205).

Для створення гумористичного ефекту в п'єсах українських драматургів уживаються також вигуки-побажання і сталі вислови релігійного змісту, які, доповнюючи мовні характеристики персонажів, можуть набувати у відповідних контекстах виразного гумористичного забарвлення. Характерно, що за своєю семантикою такі вислови не є комічними, вони набувають такого ефекту лише у певних мовних ситуаціях, лише у мові відповідних персонажів. Показовою щодо цього може бути мова баби Риндички з п'єси Кропивницького «По ревізії». Вступаючи у розмову з сільським старшиною, «начальником», як вона його називає, вона в чисто народному плані пересипає свої репліки вигуками — побажаннями і висловами релігійного змісту, які набувають у її мові виразно комічного звучання. Напр.: [Р и н д и ч к а:] Ще ваша жінка, Андрійовна, — *нехай будуть здоровенькі вам на радість, а мирові на втіху!* — взяли у мене ту курочку і почастували мене пивом … (І, 503); [Р и н д и ч к а:] *Пошли ж, боже, померщим душенькам царство небесне, а живим на здоров'ячко!* (Випила і підносе старшині) (І, 505); [Р и н д и ч к а:] Ви ж самі вчора сказали мені, щоб я прийшла сьогодні, бо ви вчора, вибачайте в цім слові, були п'яненькі, *на здоров'ячко вам* (І, 503); [Р и н д и ч к а:] Адже ж і мій покійничок — *царство йому небесне, вічний покій його душеньці!* — був за началника, чи попросту сказать, за свинопаса коло громадських свиней ... (І, 502) тощо.

Таким чином, розмовно-побутова фразеологія у п'єсах І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького серед інших засобів гумору займає помітне місце. Багато відомих і широковживаних у народній мові фразеологізмів у їх творах зазвучали свіжо і оригінально, сприяючи створенню цікавих жанрових сцен, які належать до кращих в українській класичній драматургії.

Народно-розмовні фразеологізми в комедіях українських драматургів використовувались не лише для створення гумористичного ефекту, вони широко впроваджувались у розмовно-побутові діалоги для висміювання різних людських вад, для змалювання в сатирично-гумористичному тоні певних соціальних типів, зокрема сільських куркулів, їх прибічників тощо. І. Карпенко-Карий, М. Старицький і М. Кропивницький наочно продемонстрували важливі суспільно-викривальні функції комедії, її властивість акцентувати увагу на негативних явищах тогочасної дійсності.